

Toevluchtsoord voor een bedreigde soort

Over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten

Door Willem de Koster en Dick Houtman¹

Te verschijnen in: *Sociologie*. Vol. 2 (x), pp. xxx-xxx

Stormfront, het grootste rechts-extremistische internetforum in het Nederlandse taalgebied, fungeert als een virtueel toevluchtsoord. Gedeelde ervaringen van sociale uitsluiting door een samenleving waarin individuele vrijheid en tolerantie hoog in het vaandel staan, vormen volgens Willem de Koster en Dick Houtman de drijvende kracht achter rechts-extremistische virtuele gemeenschapsvorming op Stormfront.

Rechts-extremisten op het internet

‘Extreem-rechtse site onderzocht op strafbare uitingen’, kopte *Trouw* op 17 augustus 2005 naar aanleiding van een onderzoek van het Openbaar Ministerie naar het webforum Stormfront. Verschillende kamerfracties hebben er op aangedrongen om de toegang tot Stormfront te blokkeren wegens ‘ernstige antisemitische uitingen’. Stormfront en andere rechts-extremistische online discussiegroepen worden in de media steevast gekwalificeerd als ‘beangstigend’ en ‘een gevaarlijk en groot probleem’ (*Trouw*, 25 april 2005, cf. *NRC Handelsblad*, 2 april 2005), terwijl ook onderzoekers spreken over ‘hateful and illogical viewpoints’ (Duffy, 2003: 307) op deze ‘dark side’ van het internet (Ray en Marsh, 2001).

Deze bezorgdheid leidt tot een eenzijdige gerichtheid op de rechts-extremistische inhoud van de betreffende webfora en de rol van het internet bij de verspreiding van deze opvattingen (zie Adams en Roscigno, 2005; Duffy, 2003; Gerstenfield, Grant en Chiang, 2003; Schafer, 2002; Tateo, 2005; Whine, 2000). Onderzoek gericht op theorievorming over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten ontbreekt, voor zover wij dat hebben kunnen nagaan, zelfs geheel. Onderzoekers als Adams en Roscigno (2005), Duffy (2003) en Hara en Estrada (2005) spreken weliswaar over een ‘sense of

community’ op extreem-rechtse fora, maar veronderstellen het bestaan daarvan slechts – en de nog belangrijkere *achtergronden* van eventuele extreem-rechtse virtuele gemeenschapsvorming thematiseren zij al helemaal niet.²

Wij onderzoeken daarom in dit artikel of op het extreem-rechtse webforum Stormfront virtuele gemeenschapsvorming plaatsvindt en, zo ja, hoe die kan worden begrepen uit ervaringen in het offline sociale leven. Hiertoe beperken wij ons niet, zoals gebruikelijk, tot een inhoudsanalyse van het forum – wij vullen deze aan met een analyse van gegevens die zijn verzameld via interviews met regelmatige bezoekers van Stormfront.³

Data en methoden

Stormfront

‘Stormfront Nederland & Vlaanderen’ – wij spreken korthedshalve over ‘Stormfront’ – is het grootste Nederlandstalige rechts-extremistische internetforum.⁴ Het is de Nederlandstalige tak van de internationale, in de Verenigde Staten begonnen, ‘Stormfront White Nationalist Community’, die sinds maart 1995 bestaat.⁵ Stormfront biedt gebruikers de mogelijkheid om van gedachten te wisselen via een forum.⁶ Hierop kunnen leden berichten plaatsen in bestaande ‘draden’,⁷ terwijl ze ook nieuwe draden kunnen creëren. Om lid te worden dient men zich onder een zelfgekozen naam te registreren.

Na ‘Stormfront Britain’ is de Nederlandse afdeling op dit gebied verreweg het actiefst. Sinds augustus 2001, toen het forum een herstart⁸ maakte, zijn er ongeveer 14 duizend draden geopend, waarin meer dan 148 duizend berichten zijn geplaatst. Tijdens de dataverzameling – die duurde van eind augustus tot eind september 2005 – was het aantal gebruikers op elk moment van de dag hoog, met een gemiddelde van ongeveer honderd.⁹ Het forum wordt niet alleen druk bezocht, de mensen die er actief participeren zijn vaak al een of meerdere jaren lid en hebben in die tijd doorgaans honderden tot enkele duizenden berichten geplaatst.

Onderzoekstechnieken

Het eerste deel van ons onderzoek bestaat uit een interpretatieve analyse (Hijmans, 1996) van de berichten op het forum. Hierbij is ‘relevance sampling’ (Krippendorff, 2004) toegepast: we hebben berichten geselecteerd waarin de leden melding maken van de beleving van hun extreem-rechtse identiteit, van hun beweegredenen voor hun participatie binnen Stormfront en van de manier waarop zij Stormfront ervaren. Hierbij hebben we ons geconcentreerd op de recentste berichten, omdat deze voor de huidige participatie het belangrijkste zijn. Omdat de berichten op het forum door iedereen te lezen zijn, noemen we bij de weergave van bijdragen aan het forum de desbetreffende gebruikersnamen.¹⁰

Naast de inhoudsanalyse zijn semi-gestructureerde online interviews gehouden met leden van Stormfront. Hierbij werden de respondenten aangemoedigd om zo vrij mogelijk te spreken, terwijl het gesprek zo gestuurd werd dat bovengenoemde thema’s aan de orde kwamen. Voor het werven van respondenten is, in overleg met een ‘moderator’, op een prominente plek van het forum een oproep geplaatst.¹¹ Nadat we sterke twijfels over het waarborgen van de privacy van de leden hadden weggenomen, waren in totaal elf leden bereid tot het geven van een online interview.¹² Zeven van hen zijn tussen zestien en twintig jaar oud, twee tussen twintig en dertig en twee ouder dan dertig. Door de grote toewijding van de respondenten was het mogelijk om diverse thema’s zeer uitgebreid te behandelen. Het kortste interview duurde bijna twee uur, terwijl er verschillende respondenten waren die, verdeeld over meerdere sessies, een veelvoud van deze tijd besteed hebben. Om de privacy van de respondenten te waarborgen geven we hun ervaringen weer met behulp van gefingeerde namen.¹³ Hierbij benadrukken we dat er uit het noemen van gebruikersnamen bij de inhoudsanalyse niets afgeleid kan worden over de (virtuele) identiteit van de respondenten: het al dan niet weergeven van iemands bijdrage aan het forum staat volledig los van eventuele deelname aan het onderzoek als respondent.

Validiteit van online verzamelde gegevens

Dat wetenschappers hun data in onderzoek naar activiteiten op het internet regelmatig louter online verzamelen (zie bijvoorbeeld Markham, 1998; Ward, 1999; Wenjing, 2005)

– zelfs als men beoogt de relatie met het offline leven te bestuderen (zie bijvoorbeeld Hine, 2000) – is methodologisch problematisch (Aupers, 2004). Waar het internet alle ruimte biedt om zich anders voor te doen, is het doorgaans onmogelijk om de validiteit te beoordelen van berichten op een forum of van gegevens verkregen via een online interview:

How is it possible to defend data in a field where anonymity and pseudonymity are the norm and where participants may choose to exploit the virtuality of the medium to experiment with presentations of the self? (Mann en Stewart, 2000: 208)

Turkle (1995: 324) omzeilt deze problematiek door louter bevindingen te publiceren gebaseerd op mensen die zij persoonlijk heeft ontmoet. Een dergelijke vorm van triangulatie was echter in ons onderzoek niet raadzaam. De respondenten bleken namelijk buitengewoon sterk gehecht aan hun privacy, hetgeen zelfs het arrangeren van online interviews moeilijk maakte. Wanneer wij hadden aangedrongen op persoonlijke interviews, dan was men vrijwel zeker unaniem afgehaakt.

Desalniettemin zijn wij er van overtuigd dat de data een grote mate van validiteit kennen. Dit is mede het geval omdat studies uitwijzen dat bewuste misleiding van onderzoekers ongebruikelijk is (Mann en Stewart, 2000: 212). Belangrijker is echter dat we naast de online interviews konden beschikken over de inhoud van vier jaargangen van het forum, terwijl wij tevens de gebruikersnamen van de respondenten kenden. Uit de berichten op het forum bleek dat zowel de respondenten als de leden wier bijdragen aan het forum wij gebruikten, dikwijls al lange tijd, intensief en op zeer coherente wijze actief waren binnen Stormfront. Het is bijzonder onwaarschijnlijk dat men zo veel investeert in het onderhouden van een ‘valse’ identiteit. Daarnaast zou dit buitengewoon moeilijk zijn:

[V]irtuele nepidentiteiten vallen meestal al snel door de mand. Het kost erg veel inzet, discipline, sociale en tekstuele vaardigheden om zoiets langere tijd geloofwaardig vol te houden. (Van den Boomen, 2004: 144; cf. Bennett, 1998: 36 geciteerd in Mann en Stewart, 2000: 214)

Omdat er geen discrepanties bleken te bestaan tussen de mededelingen die op verschillende momenten op het forum en in interviews werden gedaan, is het aannemelijk dat het empirische materiaal valide is.

Onbehagen over individualisme

Voor een goed begrip van Stormfront is het noodzakelijk allereerst aandacht te besteden aan de identiteit die de leden uitdragen. Zowel uit de bijdragen aan het forum als uit de interviews blijkt dat de mensen die actief zijn binnen Stormfront de huidige westerse samenleving sterk problematiseren. Haar gebrek aan richtinggevende kaders en daarmee samenhangende verschijnselen als individualisme en culturele wanorde, worden door vrijwel iedereen verafschuwd. *Ridder in de Orde van Cicero* vat op het forum samen wat vele leden bezig houdt:

Sinds de ontzuiling van onze samenleving in de jaren '60 hebben onze linkse "kameraden" de culturele tradities wreed verstoord. Deze "progressievelingen" maakten het gezinsleven belachelijk en pleegden vele aanvallen op de Europeesche tradities en gebruiken. (...) Wij West-Europeanen werden vervreemd van onze prachtige eeuwenoude culturele gebruiken en traditionele waarden. In plaats daarvan moesten we gedwongen kennis maken met het demoliberalisme, feminisme, homofilie, kapitalisme, pedofilie, multi-culturalisme & multi-racialisme.

'[A]lles kan en mag dankzij die pvda die hier meer dan 100 jaar de macht heeft gehad, een grote puinhoop is NL geworden sinds 1970', stelt *Siegheiligman* en ook *d0gZ* problematiseert de culturele wanorde in het hedendaagse Nederland: 'Ik haat geen rassen omdat ze lager zijn, ik haat ze omdat ze mijn cultuur om zeep helpen.' Deze cultuurdiagnose is onontwarbaar verknoopt met de extreem-rechtse identiteit van de betrokkenen. Zes van de respondenten omschrijven zichzelf primair als nationalist, één als extreem-rechts en vier als nationaal-socialist. Dit strookt met de karakterisering van

Stormfront als ‘een Nationalistische of Nationaal Socialistische site’ door moderator *Heidens Bloed*.

Behalve vanzelfsprekend uit de inhoudelijke bijdragen aan het forum, blijkt de extreem-rechtse ideologie ook uit de gebruikersnamen. Sommigen dragen een naam die uitgesproken refereert aan extreem-rechts. Enkele in dit verband veelzeggende voorbeelden zijn ‘*AryanMaster*’, ‘*HHakenKKKruisSS*’¹⁴, ‘*KaKaKa*’¹⁵, ‘*Moslimhater*’, ‘*Vlaamse SS Ariër*’ en ‘*Zyklon_B*’. Anderen voeren een naam die voorzien is van een numerieke code, waarbij vooral ‘88’, dat staat voor ‘Heil Hitler’, populair is. Voorbeelden zijn ‘*88 remco 88*’, ‘*Devil88lady*’ en ‘*skinhead-88*’. Vele andere deelnemers voeren weliswaar een minder vergaande naam, maar maken hiermee toch duidelijk welke ideologie zij aanhangen. Zeker wanneer de context in ogenschouw wordt genomen, laten gebruikersnamen als ‘*DietsePatriot*’, ‘*dutchNLpride*’, ‘*Levenschlang Blanck*’, ‘*NationalistNL*’, ‘*rasrealist*’, ‘*WhiteDutchman*’ en ‘*white and proud of it*’ immers evenmin veel aan de verbeelding over. Dat gebruikersnamen als deze een rechts-extremistische identiteit tot uitdrukking brengen, wordt uiteraard ook door de leden zelf onderkend. Zo schrijft *Dux Bellorum* ‘Die naam kan je (...) zelf kiezen, het ZEGT iets over je’ en zegt *HHakenKKKruisSS*, na kritiek op zijn naam omdat andere leden vinden dat hij overdreven stoer doet, het volgende: ‘Maar nou is wel meteen duidelijk waar ik voor sta toch?’

De leden kunnen bij hun gebruikersnaam een zogenoemde ‘avatar’ – een kleine afbeelding – plaatsen. Een substantiële groep gebruikt hiervoor historische nationaal-socialistische of nationalistische symbolen, waarvan in figuur 1 een aantal is afgebeeld.

Figuur 1 Avatars waarmee de ideologie wordt uitgedrukt

Daarnaast benadrukt een aanzienlijk deel van de leden zijn of haar ideologie door middel van een ‘handtekening’. Dit is een door de gebruiker geschreven of geselecteerd stuk tekst dat automatisch onder zijn of haar berichten wordt geplaatst. In handtekeningen worden bijvoorbeeld uitspraken van Hitler aangehaald. Ook plaatst men er lofuitingen aan het adres van kopstukken van het nationaal-socialistische Duitsland, evenals kreten als ‘Eigen volk eerst!! Weg met de multikul!!’, ‘!!WHITE POWER!!’ en ‘Voor Volk en Vaderland!’.

‘We zijn een bedreigde diersoort, en de jacht is open’

Afwijzing in diverse kringen

Stormfront biedt dus een podium voor de presentatie van extreem-rechtse identiteiten die voortkomen uit onbehagen over het hedendaagse individualisme. Uit veel bijdragen aan het forum blijkt dat deze bij mensen uit de persoonlijke omgeving van de leden sterke afkeuring oproepen. Bij verscheidene leden begint dit al in kleine familiekring:

Mijn familie langs mijn moeders kant die ik bijna dagelijks zie is links tot extreem links. Je begrijpt natuurlijk wel dat ik scheef wordt aangekeken door deze mensen, op elk familie feest komt het altijd weer op de vraag: waarom bende gij toch een vieze nazi? (*EInherjar88(vl)*)

Gezien de lage gemiddelde leeftijd van de leden van Stormfront, gaan velen onder hen nog naar school. Ook hier blijken ze geconfronteerd te worden met negatieve reacties:

Een vriend van me en ik die in dezelfde klas zitten worden steeds gestraft/uitgescholden door leerkrachten wanneer we uitkomen voor onze rechtse ideeën, en dat terwijl wij steeds rustig en beleefd onze mening uiten. Hiervoor zouden we niet gestraft mogen worden, het is immers ons recht om een eigen mening te uiten en scholen zouden neutraal moeten zijn. Maar de onze is heel duidelijk links. (*Dorien_14*)

Leden die een betaalde baan hebben, ondervinden soortgelijke reacties, maar dikwijls met serieuzere consequenties:

Zo ben ik zeer waarschijnlijk ontslagen omdat ik te rechts denk!!! Nadat ik met collegas gesproken had met dezelfde ideeën heeft iemand de floormanager ingelicht. (...) Je ziet het ,de linkse ratten zitten overal (*j.boere*)

Ook buiten het gezin en de school of de werkplek hebben zij onaangename ervaringen:

[Naast mijn hechte vriendengroep] heb ik in de klas, op de voetbal en verder om mij heen vaak mensen die het niet met me eens zijn. Ze vinden me ook een nazi, zonder vaak de daadwerkelijke betekenis ervan te weten. (...) Als mijn extremistischere mening naar boven komt en ik zeg dat ik enigzins sympathie heb voor Hitler en dat van mijn part alle niet-blanken er uit moeten(dus niet alleen het

uitschot), dan steekt vaak het argwaan de kop op en begint het beledigen en stigmatiseren weer (*Tha man*)

Fiuu vat een en ander in zijn handtekening puntig samen: ‘We zijn een bedreigde diersoort, en de jacht is open’.

De afgenomen interviews bevestigen het belang van ervaringen van sociale afwijzing. Maar liefst acht van de elf respondenten kampen met negatieve reacties uit hun sociale omgeving. Voor vier van deze acht – Dirk, Ferdinand, Herman en Ron – is dit geen reden om hun afwijkende mening voor zich te houden. Zo zegt Dirk:

[Ik heb] al vaak bij het schoolhoofd moeten komen. (...) Toen ik dus gewoon vertelde waarom het zo was en waarom ik zo’n mening had, had hij maar een woord te zeggen: “Absurd.” Hij zei daarna: “Ik wil hier niks meer over horen, als er voortaan hier om jouw mening wordt gevraagd, dan houd je je mond maar. Hier ben ik niet van gediend.” Hij zei ook nog: “Als jij niet zulke goede leerprestaties had, dan was jij hier al van school geweest.”

Daarnaast vertelt Dirk dat hij ‘dagelijks’ wordt uitgescholden voor ‘racist’ wanneer hij ‘gewoon over straat loopt’ in zijn jas die voorzien is van een Nederlandse vlag. Ten gevolge van deze ervaringen voelt hij zich ‘best wel afwijkend’, maar ze zijn voor hem geen reden om zijn ideologie te verbergen.

Op de vraag of anderen proberen om hun visie aan hem op te leggen antwoordt Herman: ‘Sommigen (helaas de meerderheid) wel.’ Dat doen zij ‘door je dood te zwijgen, je mening te ontzeggen aangezien je “toch maar een nazi bent” [en door] het [van overheidswege] verbieden van bepaalde ideeën zoals muziek en revisionisme.’ Ook hij vertelt dat hij op school zijn ideologie niet zonder problemen kan uitdragen:

[Aan] politieke discussies op school [mag] ik niet meedoen vanwege mijn denkbeelden. (...) Ik ben “te extreem” en beïnvloed mijn medeleerlingen op een negatieve wijze. Soms mag je bij voorbaat de les niet in, soms word je er uitgestuurd, soms moet je op de gang wachten etc.

Anders dan voor Herman, Dirk, Ferdinand en Ron, zijn dergelijke negatieve ervaringen voor Arjan, Barend, Joop en Peter – de vier andere respondenten die kampen met negatieve reacties uit hun sociale omgeving – wel aanleiding om hun afwijkende mening zoveel mogelijk voor zich te houden. Zo verzwijgt Joop zijn ideeën buiten zijn naaste familiekring, waarin hij overigens ook sterke afkeuring ondervindt. Omdat hij weerstand voorziet, piekert hij er bijvoorbeeld niet over om zijn mening op zijn werk bekend te maken:

Als op het werk (...) mensen weten dat je extreem-rechts bent, dan gaat dit de sfeer fel vermoeilijken. Het samenwerken met anderen zou veel stroever verlopen, [er zouden] veel meer spanningen tussen collega's [zijn]. Als je een mening hebt zoals de mijne, kan je die niet op zo'n plaats uiten.

Ook Arjan houdt zijn mening vaak bewust voor zichzelf, omdat hij anders 'een hoop problemen' zou krijgen. Dit frustriert hem behoorlijk: 'Ik vind het walgelijk dat [je] als je voor je mening uitkomt je ontslag kan krijgen of van school getrapt kan worden.'

Joop, Arjan, Peter en Barend hebben met Dirk, Ferdinand, Herman en Ron gemeen dat zij het gevoel hebben dat zij hun mening niet vrij kunnen uiten in de hedendaagse samenleving. Op de expliciete vraag of hij vrijheid van meningsuiting ervaart, antwoordt Herman bijvoorbeeld met: 'Alles behalve dat', zegt Dirk: 'Echt totaal niet!' en stelt Peter: 'Vrije meningsuiting en democratie zijn een illusie.'

Onthechting

Alles overziend ervaren acht van de elf geïnterviewde leden van Stormfront sterke maatschappelijke weerstand tegen hun identiteit. Dit brengt doorgaans met zich mee dat men zich niet verbonden voelt met zijn sociale omgeving (Rotenstreich, 1989). Een dergelijke onthechting doet zich bij de leden van Stormfront ook voor. Sommige leden geven dit met zoveel woorden te kennen wanneer zij stellen dat zij zich noch met de mensen waar zij persoonlijk mee te maken hebben, noch met de Nederlandse bevolking in het algemeen, erg verbonden voelen:

Ik voel me enerzijds wel met ze verbonden door de volkse bloedband, maar met de linkse landverradende mensen heb ik geen ander gevoel dan walging en geen persoonlijke verbondenheid. (Herman)

Blijkens de berichten op het forum komt dit vaker voor:

Eerlijk gezegd voel ik er totaal niets voor om mijzelf nuttig te maken voor een volk van PVDA stemmers dat mij haat vanwege mijn anti-joodse en anti-multicul meningen. Ik maak mij liever nuttig voor mijzelf laat het jodenpijpende multicul klootjesvolk maar in de stront zakken. (*De-botte-bijl*)

‘Een veilige plaats om je mening te verkondigen’

Vrije meningsuiting dankzij anonimiteit

Het offline ervaren gebrek aan vrijheid van meningsuiting is voor alle acht respondenten die sociale afwijzing ervaren een belangrijke reden voor hun lidmaatschap van Stormfront. Voor Ferdinand is dit het belangrijkste motief: ‘Stormfront is een uitlaatklep voor ideeën die in het dagelijkse leven weinig tot niet te bespreken vallen.’ En Dirk zegt over zijn eerste activiteiten binnen Stormfront: ‘Ik had als het ware eindelijk een plaats gevonden waar ik mijn mening kon uiten.’ Ook merkt hij op: ‘Ik had eigenlijk nergens zo’n plaats waar ik zo kon praten.’ Hij heeft het gevoel dat hij zich binnen Stormfront vrij kan uiten: ‘Ik kan daar gewoon praten over mijn gevoelens en over hoe ik over dingen denk.’ Hij noemt Stormfront dan ook ‘een veilige plaats om je mening te verkondigen.’ Ook op het forum wordt het motief van vrije meningsuiting expliciet uitgesproken: ‘Ik heb me aangemeld omdat ik het spuugzat ben om mijn gevoelens en gedachten voor mij te houden.’ (*remco*)

De idee dat Stormfront functioneert als vrijplaats voor rechts-extremisten komt herhaaldelijk terug. Volgens Arjan is Stormfront ‘de enige vrijplaats waar je alles kan zeggen zonder er problemen mee te krijgen.’ Hij ziet het dan ook als groot voordeel dat ‘er mensen zijn die controle hebben, zodat je niet zomaar uitgescholden wordt.’ Volgens

moderator *Full of Pride* is Stormfront ‘bedoeld als virtuele vrijhaven om je rechtse mening te geven.’ Herman deelt deze visie; volgens hem is Stormfront ‘een vrijhaven voor Nationalisten waar wij kunnen praten over onze visie zonder daarvoor gestraft te worden.’ Stormfront kan de functie van vrijhaven vervullen bij de gratie van de anonimiteit¹⁶ die mogelijk is bij activiteiten op het internet. De respondenten die sociale weerstand ervaren geven zonder uitzondering te kennen dat zij sterk hechten aan deze anonimiteit. Om die reden waarschuwt men elkaar op het forum voortdurend om niet te veel persoonlijke details bloot te geven: ‘Als ik jou was zou ik niet zo te koop lopen met je persoonlijke gegevens en ze snel even weghalen. We leven niet in een land waar elke levensovertuiging gewaardeerd wordt.’ (*Tiwazz*)

Stormfront als gemeenschap

De leden van Stormfront die sociale afwijzing ervaren hebben een gedeelde identiteit. Zo is voor Ron een van de redenen voor zijn activiteiten binnen Stormfront dat hij zich ‘meer op zijn gemak’ voelt onder mensen die hetzelfde denken. En ook voor Peter is het virtueel ontmoeten ‘van mensen met een vergelijkbare mening, wat [offline] niet makkelijk is’, een belangrijk participatiemotief. Ook op het forum geven de leden te kennen dat zij graag onder mensen met dezelfde visie verkeren. *Vlaming13* vertelt: ‘ben intens gelukkig dat er zoveel mensen zijn die hetzelfde denken als ik over dat hele multikul gedoe. Deze site is werkelijk prachtig.’ Door hun overeenkomsten hebben deze leden het idee dat zij binnen Stormfront op hun plek zijn, en voelen ze zich er thuis. Omdat ze in grote lijnen hetzelfde denken, kunnen ze zich binnen Stormfront onbelemmerd uiten, en voelen ze zich, ondanks onderlinge meningsverschillen, doorgaans geaccepteerd door de andere participanten.

Stormfront wordt gekenmerkt door affectieve relaties: vrijwel alle respondenten die kampen met sociale afkeuring ervaren verbondenheid en kameraadschap. *Martinborman* is vooral om deze reden opgetogen over Stormfront – ‘eindelijk een plaats gevonden waar ik met kameraden die gelijk denken kan praten’ – , Herman zegt: ‘Stormfront [biedt] mij een plaats waar ik veel kameraden heb’, en Dirk vertelt:

[Kameraadschap] is echt iets wat in deze groep voorkomt, dat is echt zo. Vooral omdat de meeste mensen van ons veel problemen hebben met het uiten van hun mening omdat ze veel tegenstand ondervinden. Mensen beledigen hen en [zij ervaren] alles wat ik al heb gezegd. Daardoor voelen de mensen zich meer met elkaar verbonden: omdat ze als het ware een in de hoek geduwde groep zijn.

Stormfront biedt zijn leden daarnaast steun bij nare offline gebeurtenissen, variërend van opbeurende woorden en medeleven tot het aanbieden van fysieke bijstand in geval van bedreigingen. Deze steun wordt door alle respondenten die offline weerstand ervaren onderkend en gewaardeerd. Voorts is er een prominent gepresenteerde draad waarin de leden elkaar feliciteren met hun verjaardag.¹⁷ Alle respondenten die offline met afkeuring kampen ervaren deze felicitatiedraad, waarvan vele bijdragen proostende, dansende en lachende 'smiley's' bevatten, als een bron van gezelligheid.

Vrijwel alle leden die sociale afwijzing ondervinden onderkennen, kortom, dat de leden een soortgelijke identiteit hebben, waardoor zij zich verbonden en geborgen voelen, en hechten daarnaast veel belang aan Stormfronts sociale en ondersteunende rol. Aangezien dit precies de kenmerken van een gemeenschap zijn (zie bijvoorbeeld Bauman, 2001; Etzioni, 2004; Wellman en Hampton, 1999), is duidelijk dat Stormfront meer is dan een verzameling losse individuen. Sommige leden stellen dit dan ook met zoveel woorden:

[Stormfront is een gemeenschap.] Hoewel we veel verschillen, hebben we allemaal een bindende factor: liefde voor volk en vaderland, onbegrip (door de buitenstaanders) en trouw. [Er is sprake van een gemeenschap] omdat we een onderdrukte soort zijn, dit vormt een band. (Herman)

De gemeenschap is goeddeels virtueel: veel leden kennen elkaar louter door hun online communicatie en hebben elkaar offline nog nooit ontmoet.¹⁸ Zij die elkaar wel offline ontmoeten, doen dit bovendien slechts sporadisch, zodat ook hun onderlinge contact grotendeels virtueel is.

Het belang dat deze virtuele gemeenschap voor zijn leden heeft, wordt onderstreept door de inspanningen om hem in stand te houden. De moderators proberen bijvoorbeeld mensen te weren die de eenheid bedreigen en de bijdragen van nieuwe leden worden voorafgaand aan plaatsing gescreend, ‘omdat dit forum helaas net iets te vaak wordt bezocht door gekken, tegenstanders en onruststokers’ (*Full of Pride*). Moderators zien er daarnaast op toe dat leden *elkaar* niet beledigen. Een van de richtlijnen voor het plaatsen van berichten is: ‘Geen aanvallen tegen andere Blanke nationalist.’ Ook wordt de gemeenschap ondersteund doordat nieuwe leden zich in een prominent gepresenteerde draad voorstellen, waarna ze meestal hartelijk welkom worden geheten.¹⁹

De therapeutische rol van Stormfront

Volgens zeven van de acht leden die in het offline sociale leven afkeuring ervaren, biedt het virtuele gemeenschapsleven op Stormfront enige verlichting van deze problematiek. Joop is hierin nog het terughoudendst: ‘Door Stormfront (en andere sites) weet ik dat er nog heel veel anderen zijn die denken zoals ik. Dit maakt het leven (een klein beetje) draaglijker. Maar niet veel.’ De reden voor zijn aarzeling is betrekkelijk eenvoudig: ‘Het is wel een uitlaatklep, maar het verandert niets aan het dagelijks leven. Dat negertje zal morgen nog altijd aan die kassa staan, of ik de dag ervoor op Stormfront getypt heb of niet.’ Dirk denkt er net zo over als Joop, maar de vijf anderen kennen minder twijfels. Zo vindt Ron dat Stormfront het leven makkelijker maakt omdat ‘je je frustraties er even [kunt] uitgooien’, en weet Peter door zijn participatie binnen Stormfront dat hij ‘niet alleen staat in zijn visie.’

Daarnaast is het van belang dat vier van de acht respondenten die met sociale weerstand kampen vinden dat ze binnen Stormfront beter zichzelf kunnen zijn dan offline – dit ondersteunt het idee dat Stormfront een gedeeltelijke oplossing biedt voor de problemen die ze offline ervaren. Voor Dirk, Peter en Ron heeft het virtuele gemeenschapsleven echter ook een keerzijde:

Ik vind wel dat [de participatie binnen Stormfront] het [offline leven] wat moeilijker maakt, want ik zie het dan zo: wat niet weet, wat niet deert. Dus als het er niet was miste ik het ook niet, maar nu ik weet dat er toch plaatsen zijn waar ik

mijn mening kan uiten, is het toch moeilijk te accepteren dat dat in het normale leven niet kan, en dan voel ik me best wel een beetje gevangen. (Dirk)

De tot dusver gepresenteerde bevindingen brengen aan het licht dat veel respondenten vanwege de offline ervaring van sociale afwijzing participeren binnen Stormfront, dat zij Stormfront ervaren als een virtuele gemeenschap en dat dit de ervaring van offline uitsluiting deels verlicht.

Het belang van sociale afwijzing

Evert, Simon en Wouter zijn de drie respondenten die in het offline sociale leven geen weerstand ervaren. Zo zegt Wouter dat hij het gevoel heeft dat zijn visie in het algemeen geaccepteerd wordt. Daarnaast deelt hij mee: [Ik] word [niet] belemmerd om [mijn] echte mening te geven (...), omdat ik niet zo extreem ben als sommigen.' Ook Simon heeft zich 'nimmer belemmerd gevoeld' bij het uiten van zijn mening, omdat deze volgens hem niet afwijkend is: 'Links kan het gerust met me eens zijn. (...) Ik kan ook prima met buitenlanders omgaan, en velen delen zelfs mijn mening. Die zijn ook niet gelukkig met een aantal dingen die spelen.' En voor Evert speelt offline afkeuring van zijn extreemrechtse ideologie geen rol omdat hij zowel privé als beroepsmatig voornamelijk omgaat met mensen die zijn denkbeelden delen.

Zij hebben dan ook andere redenen voor hun participatie binnen Stormfront dan de respondenten die afwijzing ervaren. Evert is actief omdat hij zich graag uitlaat over de politieke onderwerpen die er besproken worden, en hij vindt dat het medium een specifiek voordeel biedt: 'Dingen van je af schrijven is makkelijker dan dingen bepraten met andere mensen.' En Wouter bezoekt Stormfront primair voor de informatie die het forum biedt, terwijl Simon Stormfront gebruikt als instrument voor politieke activiteiten.

Anders dan voor de leden die wel kampen met sociale afkeuring, heeft Stormfront daarom voor Evert, Simon en Wouter geen betekenis als gemeenschap, en zegt Wouter: 'Nee ik vind het niet gezellig, daar kom ik ook niet voor. Ik vind het eerlijk gezegd een beetje zielig als je gezelligheid op het internet moet zoeken.' Simon vindt het idee dat Stormfront iets extra's zou bieden boven het offline leven zelfs 'raar'. Voorts ervaart geen van drieën online verbondenheid of kameraadschap met de andere leden. Evert

schrijft zijn bijdragen bijvoorbeeld ‘hoofdzakelijk voor [zichzelf]’, en ‘maakt zich niet druk’ over de mening die andere leden over hem hebben. Simon vertelt dat de leden die hij niet ook buiten Stormfront kent slechts ‘een nummer’ voor hem zijn. En terwijl anonimiteit voor de leden die offline op weerstand stuiten buitengewoon belangrijk is, hecht Evert hieraan geen waarde: zijn gebruikersnaam maakt het voor gebruikers van het forum eenvoudig om zijn echte identiteit te achterhalen.

Doordat Evert, Simon en Wouter geen gevoelens van uitsluiting kennen, ervaren zij Stormfront, anders dan de leden die offline kampen met afkeuring, kortom *niet* als een gemeenschap. Dit onderstreept de houdbaarheid van de bevinding dat rechts-extremistische virtuele gemeenschapsvorming kan worden begrepen als een reactie op weerstand in het offline sociale leven.

Een toevluchtsoord voor een bedreigde soort

Participatie binnen Stormfront kan worden begrepen als een reactie op de ervaring van sociale weerstand wegens een deviante identiteit – als een reactie op stigmatisering dus. Dit stemt overeen met de klassieke analyse van Goffman (1986 [1963]), volgens welke gestigmatiseerden morele steun, acceptatie en geborgenheid zoeken bij mensen die hun stigma delen. Veel leden van Stormfront zijn immers precies om deze reden actief binnen Stormfront: zij beschouwen zichzelf als een ‘bedreigde soort’ en ervaren Stormfront als een virtuele gemeenschap waarbinnen zij hun toevlucht kunnen zoeken. De validiteit van deze conclusie wordt bevestigd door het feit dat alle vijf respondenten die hebben gereageerd op het hen toegestuurde onderzoeksverslag zich erin herkennen. Zij stellen dat de thematiek ‘goed wordt belicht’ en dat wij als onderzoekers ‘de werkelijke redenen [van hun participatie binnen Stormfront] laten horen.’²⁰

Onze analyse brengt met andere woorden de *sociale* betekenis van het moderne individualisme aan het licht (cf. Houtman, 2006). Een sterke nadruk op tolerantie en individuele vrijheid blijkt immers niet simpelweg te betekenen dat vrijheid om te doen en laten wat men wil de hoogste waarde is geworden. Deze sociologisch gezien nogal naïeve gedachte dat tegenwoordig ‘anything goes’ (Gergen, 1991) komt men veelvuldig tegen, opmerkelijk genoeg ook onder sociologen. Zo beweren de Tilburgse sociologen Halman

en De Moor dat ‘in the Netherlands the highest value seems to be to let everyone do what he likes’ (1994: 58), stellen Beck en Beck-Gernsheim (2001) en Kellner (1992) dat mensen in het huidige tijdsgewricht in alle vrijheid hun identiteit of levensstijl kunnen kiezen, en benadrukt Bauman (2004: 29, cf. Bauman, 1995: 238) dat tegenwoordig alle identiteiten als gelijkwaardig worden beschouwd en er geen culturele hiërarchieën meer bestaan. Onze analyse maakt echter duidelijk dat dominantie van culturele idealen rond individuele vrijheid en tolerantie – volgens Duyvendak (2004) bij uitstek kenmerkend voor de Nederlandse samenleving – niet betekent dat de sociale regulering van gedrag afkalft en haar legitimiteit verliest, maar veeleer dat deze idealen zelf als een dwingend regime gaan functioneren. Net zoals ieder ander discours dat doet, genereert kortom ook het in Nederland breed gedragen progressieve gedachtegoed sociale uitsluiting.

Onze bevinding dat in Nederland een extreem-rechts internetforum als een virtueel toevluchtsoord fungeert, levert diverse hypothesen voor vervolgonderzoek op. Onze analyse suggereert bijvoorbeeld dat samenlevingen met een minder progressieve politieke cultuur – in Europa misschien Italië met zijn erfenis van het fascisme – minder aanleiding geven tot virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten. Omgekeerd mag virtuele gemeenschapsvorming rond feministische, homoseksuele en andere posttraditionele identiteiten juist vooral worden verwacht in sterk traditionele samenlevingen. Zijn de online ervaringen van homoseksuelen in het notoir homovijandige Iran bijvoorbeeld te begrijpen in soortgelijke termen als die van Nederlandse rechts-extremisten? En betekenen onze bevindingen dan ook dat de toegenomen pathologisering van de Islam in Nederland de afgelopen jaren virtuele gemeenschapsvorming door Nederlandse moslims heeft aangemoedigd? Waar Stormfront uiteraard letterlijk en figuurlijk een extreem geval is, moet de beantwoording van vragen als deze in toekomstig onderzoek uitwijzen of het hier blootgelegde mechanisme van virtuele gemeenschapsvorming een bredere betekenis heeft.

NOTEN

- ¹ Willem de Koster (1984) en Dick Houtman (1963) zijn als promovendus respectievelijk universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Dit artikel is gebaseerd op de onder begeleiding van de tweede auteur tot stand gekomen masterscriptie van de eerste auteur, waarop deze in 2005 *cum laude* afstudeerde. De bijzondere dank van de auteurs gaat uit naar Stef Aupers, wegens zijn grote steun bij de totstandkoming van deze scriptie. Verder danken zij Jeroen van der Waal, de redactie van *Sociologie* en een anonieme reviewer voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Correspondentie kan worden gericht aan Willem de Koster, vakgroep Sociologie, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. E-mail: dekoster@fsw.eur.nl.
- ² Thompson (2001) claimt rechts-extremistische virtuele gemeenschapsvorming te onderzoeken, maar hij baseert zich slechts op anekdotisch en zeer indirect bewijs. Doordat hij de ervaringen van de betrokkenen niet onderzoekt, blijft ook in zijn onderzoek onduidelijk of er sprake is van online gemeenschapsvorming – waarvan de achtergronden eveneens obscuur blijven.
- ³ Ons is slechts een enkel onderzoek bekend waarin deelnemers aan rechts-extremistische internetfora zijn geïnterviewd (Glaser, Dixit & Green, 2002). Ironisch genoeg richt die studie zich juist niet op de ervaring en achtergronden van hun online participatie, maar wordt het internet slechts gebruikt als een middel om contact te leggen met rechts-extremisten teneinde hun opvattingen over interraciaal geweld te onderzoeken.
- ⁴ Dit forum is te vinden op <http://www.stormfront.org/forum/forumdisplay.php?f=22>.
- ⁵ Stormfront White Nationalist Community is te vinden op <http://www.stormfront.org/forum/>.
- ⁶ Men kan ook gebruik maken van Internet Relay Chat, maar dat komt nauwelijks voor.
- ⁷ Een draad is een reeks bijdragen rond een onderwerp.
- ⁸ Bij de overgang naar nieuwe ‘forumssoftware’ in augustus 2001 ging de berichtengeschiedenis van het forum verloren.
- ⁹ Het laagste aantal gebruikers dat wij tegenkwamen is 56, het hoogste 268. Het aantal draden en bijdragen groeide in de onderzoeksperiode van 41 dagen met respectievelijk 190 en 2992.
- ¹⁰ Om de authenticiteit, en daarmee de validiteit, van de weergave van het empirische materiaal te bevorderen, citeren we uit de bijdragen aan het forum zonder deze taalkundig te herzien. Het is immers zo dat ‘[a] person’s text is vital to his or her presentation of self online, and whether these practices [of non-traditional spelling and grammar] are intentional or not, they contribute to the reader’s perception of the writer’ (Markham, 1998: 22, cf. Hine, 2000: 82). Omwille van de leesbaarheid verwijderen we echter wittregels en afwijkingen qua lettertype en –kleur wel.
- ¹¹ Deze oproep is, samen met de reacties die er op volgden, te vinden op <http://www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=231015>.
- ¹² De interviews werden gehouden met behulp van computerprogramma’s voor synchrone communicatie, aangezien deze het best geschikt zijn voor niet-gestandaardiseerde online interviews (cf. Wenjing, 2005). Synchrone communicatie valt bij dergelijke interviews om methodologische redenen te prefereren boven asynchrone communicatie, omdat interviews middels laatstgenoemde vorm mogelijk te sterk rond de vragen van de onderzoeker gestructureerd raken en een te formeel karakter kunnen krijgen (Hodkinson, 2000 geciteerd in Mann en Stewart, 2000: 76-7). Respondenten die om privacyredenen de voorkeur gaven aan de asynchrone persoonlijke berichtenfunctie van Stormfront, zijn overgehaald om het interview te geven middels een programma voor synchrone communicatie door te wijzen op de methodologische voordelen van een dergelijk programma.
- ¹³ Omdat de tekstuele weergave van de online interviews geen deel uitmaakt van de online zelfpresentatie, corrigeren we de taalfouten in deze tekst, in tegenstelling tot die in de bijdragen aan het forum, wel.
- ¹⁴ Deze naam bevat afkortingen van respectievelijk ‘Heil Hitler’, ‘Ku Klux Klan’ en ‘Schutzstaffel’.
- ¹⁵ Een fonetisch acroniem van Ku Klux Klan.
- ¹⁶ We gebruiken de term ‘anonimiteit’ omdat deze gemeengoed is. Het is echter juist om van ‘pseudonimiteit’ te spreken, aangezien de leden elkaar kennen onder hun gebruikersnamen (zie Van den Boomen, 2000: 106-7).
- ¹⁷ Deze draad is te vinden op <http://www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=54573>.
- ¹⁸ Met het woord ‘virtueel’ beogen wij slechts de niet-fysieke aard van deze gemeenschap aan te geven. Het is geenszins een uitdrukking van de wijdverbreide idee (Schaap, 2002: 2) dat virtuele gemeenschappen minder ‘echt’ zijn dan offline gemeenschappen (cf. Watson, 1997: 129, geciteerd in Fernback, 1999: 213).
- ¹⁹ Deze draad is te vinden op <http://www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=51277>.
- ²⁰ De bevindingen werden toegezonden in de vorm van de masterscriptie van de eerste auteur. Zie <https://ep.eur.nl/scripties/handle/2105/3748>.

Literatuur

- Adams, J. en Roscigno, V. J. (2005). White Supremacists, Oppositional Culture and the World Wide Web. *Social Forces*, 84(2), 759-778.
- Aupers, S. D. (2004). The Function of Cronbach's Alpha in Relation to Asymptotic Covariance Matrices in Fuzzy Set Marginal Designs. *Proceedings of the Transylvanian Statistical Society Z*, 34(5), 324-879.
- Bauman, Z. (1995). *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (2001). *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press
- Bauman, Z. (2004). *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. en Beck-Gernsheim, E. (2001). *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London/Thousand Oaks/New Delhi: SAGE Publications.
- Boomen, M. van den (2000). *Leven op het Net. De Sociale Betekenis van Virtuele Gemeenschappen*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Boomen, M. van den (2004). Virtuele Banden en Netwerkeffecten. In J. W. Duyvendak en M. Hurenkamp (Red.), *Kiezen voor de Kuddes. Lichte Gemeenschappen en de Nieuwe Meerderheid* (pp. 137-151). Amsterdam: Van Gennep.
- Duffy, M. E. (2003). Web of Hate. A Fantasy Theme Analysis of the Rhetorical Vision of Hate Groups Online. *Journal of Communication Inquiry*, 27(3), 291-312.
- Duyvendak, J. W. (2004). *Een Eensgezinde, Vooruitstrevende Natie. Over de Mythe van 'de' Individualisering en de Toekomst van de Sociologie*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Etzioni, A. (2004). On Virtual, Democratic Communities. In A. Feenberg en D. Barney (Red.), *Community in the Digital Age. Philosophy and Practice* (pp. 225-238). Lanham/Boulder/New York/Toronto/Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

- Fernback, J. (1999). There Is a There There. Notes Toward a Definition of Cybercommunity. In S. Jones (Red.), *Doing Internet Research. Critical Issues and Methods for Examining the Net* (pp. 203-220). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Gergen, K. J. (1991). *The Saturated Self. Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. USA: BasicBooks.
- Gerstenfeld, P. B., Grant, D. R. en Chiang, C.-P. (2003). Hate Online: A Content Analysis of Extremist Internet Sites. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 3(1), 29-44.
- Goffman, E. (1986 [1963]). *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Glaser, J., Dixit, J. en Green, D. P. (2002). Studying Hate Crime with the Internet. What Makes Racists Advocate Racial Violence? *Journal of Social Issues*, 58(1), 177-193.
- Halman, L. en Moor, R. de (1994). Religion, Churches and Moral Values. In P. Ester, L. Halman en R. de Moor (Red.), *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America* (2nd ed., pp. 37-65). Tilburg: Tilburg University Press.
- Hara, N. en Estrada, Z. (2005). Analyzing the Mobilization of Grassroots Activities via the Internet. A Case Study. *Journal of Information Science*, 31(6), 503-514.
- Hijmans, E. (1996). The Logic of Qualitative Media Content Analysis: A Typology. *Communications*, 21(1), 93-108.
- Hine, C. (2000). *Virtual Ethnography*. London/Thousand Oaks/New Delhi: SAGE Publications.
- Houtman, D. (2006). Op de Ruïnes van de Traditie. Individualisering, Culturele Verandering en de Toekomst van de Sociologie. In G. Engbersen en J. De Haan (Red.), *Balans en toekomst van de sociologie* (pp. 211-223). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kellner, D. (1992). Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities. In S. Lash en J. Friedman (Red.), *Modernity and Identity* (pp. 141-177). Oxford and Cambridge: Blackwell.

- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology* (2nd ed.). London: SAGE.
- Mann, C. en Stewart, F. (2000). *Internet Communication and Qualitative Research: a handbook for researching online*. London: SAGE.
- Markham, A. N. (1998). *Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space*. Walnut Creek/Lanham/New York/Oxford: AltaMira Press.
- NRC Handelsblad* (2 april 2005). Haar koosnaam is Kleine Fuehrer. Hoe Maatschappelijke Controverse een Jeugdcultuur Baart.
- Ray, B. en Marsh, G. E. (2001). Recruitment by Extremist Groups on the Internet. *First Monday*, 6. http://www.firstmonday.org/issues/issue6_2/ray/index.html.
- Rotenstreich, N. (1989). *Alienation. The Concept and its Reception*. Leiden/New York/Kobenhavn/Köln: E.J. Brill.
- Schaap, F. (2002). *The Words That Took Us There. Ethnography in a Virtual Reality*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
- Schafer, J. A. (2002). Spinning the Web of Hate. Web-Based Hate Propagation by Extremist Organizations. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 9(2), 69-88.
- Tateo, L. (2005). The Italian Extreme Right On-line Network. An Exploratory Study Using an Integrated Social Network Analysis and Content Analysis Approach *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(2). <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/tateo.html>
- Thompson, K. C. (2001). Watching the Stormfront. White Nationalists and the Building of Community in Cyberspace. *Social Analysis*, 45(1), 32-52.
- Trouw* (25 april 2005). Extreem-rechts. De Haat van Holland-Hardcore.
- Trouw* (17 augustus 2005). Extreem-rechtse Site Onderzocht op Strafbare Uitingen.
- Turkle, S. (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
- Ward, K. J. (1999). The Cyber-Ethnographic (Re)Construction of Two Feminist Online Communities. *Sociological Research Online*, 4(1), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/4/1/ward.html>.

- Wellman, B. en Hampton, K. (1999). Living Networked On and Offline. *Contemporary Sociology*, 28(6), 648-654.
- Wenjing, X. (2005). Virtual Space, Real Identity. Exploring Cultural Identity of Chinese Diaspora in Virtual Community. *Telematics and Informatics*, 22(4), 395-404.
- Whine, M. (2000). Far Right Extremists on the Internet. In D. Thomas & B. D. Loader (Red.), *Cybercrime. Law Inforcement, Security and Surveillance in the Information Age* (pp. 234-250). London and New York: Routledge.